Journal of Islamic Mysticism
Print ISSN: 2538-5135 Online ISSN:2980-8421
erfanmag.ir

The Relationship among Tawakkul, Tafwīḍ, Riḍā, and Taslīm in the Qur'an and Islamic Mysticism: An Analysis of Their Attainment

Seyyed Hatam MahdaviNour[1]✉

1. Corresponding Author, Associate Professor, Department of Islamic Studies, YI.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran/ E-mail: hmahdavinoor@iau.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received 9 August 2025
Accepted 25 November 2025
Published online 28 July 2026

Keywords:
Tawakkul; Tafwīḍ; Riḍā; Taslīm; Qur'an; Islamic Mysticism; Islamic Spirituality.

ABSTRACT

Tawakkul (trust in God), tafwīḍ (entrusting one's affairs to God), riḍā (contentment with the divine will), and taslīm (surrender to the divine will) are among the key concepts in the Qur'anic teachings and Islamic mysticism, all of which concern the believer's relationship with God and acceptance of His will. The present study aims to provide a comprehensive analysis of these four concepts, clarify their conceptual distinctions and interrelationships, and examine the manner in which they are attained within the framework of Qur'anic teachings and Islamic mystical thought. The study employs a systematic review of the literature, combined with qualitative content analysis and discourse analysis. Qur'anic texts, relevant Islamic traditions, classical mystical works, and studies published during the past three decades in Persian, Arabic, and English were examined. The findings indicate that, although each of the four concepts possesses a distinct meaning, they are closely interconnected within the process of spiritual wayfaring and may be understood as successive degrees of faith, trust, surrender, and contentment. Tawakkul constitutes the foundational stage, in which the believer performs the necessary actions while entrusting the outcome to God. Taslīm denotes a deeper inward acceptance of divine decree, while tafwīḍ involves a more comprehensive entrustment of one's affairs to God. Riḍā represents the culmination of this process, in which the believer attains heartfelt contentment with whatever God wills. The study further demonstrates that these concepts do not imply passivity, abandonment of human agency, or determinism; rather, they establish a spiritual framework in which active effort is accompanied by reliance upon divine wisdom. The integrated development of tawakkul, taslīm, tafwīḍ, and riḍā consequently contributes to the deepening of faith, ethical self-cultivation, inner tranquility, and practical monotheism.

Cite this article: MahdaviNour, Seyyed Hatam (2026). The Relationship among Tawakkul, Tafwīḍ, Riḍā, and Taslīm in the Qur'an and Islamic Mysticism: An Analysis of Their Attainment. *Journal of Islamic Mysticism,* 17 (2), 128-145.

© The Author(s).
Publisher: Scientific Association of Islamic Mysticism of Iran.

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-18]

[DOI: 10.66224/erfan.17.2.128]

Extended Abstract

Introduction

Tawakkul, tafwīḍ, riḍā, and taslīm constitute a significant conceptual cluster in the ethical and mystical teachings of Islam. Although these terms frequently occur in Qur'anic, theological, ethical, and Sufi literature, their precise conceptual boundaries and their relationship to one another have not always been clearly distinguished. Tawakkul generally denotes reliance upon and trust in God while undertaking the necessary means and responsibilities; tafwīḍ refers to entrusting one's affairs to God and relinquishing personal control over their ultimate determination; riḍā denotes heartfelt contentment with the divine will and decree; and taslīm signifies inward surrender and submission to God's will. The proximity of these concepts raises important questions concerning their respective meanings, hierarchy, and function within the process of spiritual development. In particular, it remains necessary to determine whether they constitute parallel virtues or successive stages of spiritual realization, how tafwīḍ differs from tawakkul, and how taslīm and riḍā are related to these two concepts.

The significance of the present study derives from the need to provide a systematic account of these relationships while avoiding interpretations that reduce reliance upon God to passivity, fatalism, or abandonment of human responsibility. The study therefore examines the four concepts comparatively in the Qur'an and Islamic mystical tradition and seeks to clarify both their distinctions and their interconnections. It also investigates the practical and spiritual conditions through which these states may be cultivated. The research adopts a systematic review of the literature, complemented by qualitative content analysis and discourse analysis. Qur'anic passages, Islamic traditions, classical mystical texts, and scholarly studies published during the past three decades in Persian, Arabic, and English were examined. The study draws particular attention to the ways in which these concepts have been defined and ordered in Islamic mystical sources.

Research Findings

The findings demonstrate that tawakkul, tafwīḍ, riḍā, and taslīm are conceptually distinct but structurally interconnected dimensions of a unified spiritual process. At the Qur'anic level, tawakkul and taslīm have a particularly prominent normative status. The Qur'an repeatedly calls believers to rely upon God and presents Him as the sufficient protector and trustee of those who place their trust in Him. Taslīm is likewise fundamental to the meaning of religious commitment, as submission to God constitutes a central dimension of Islam. Tafwīḍ appears more explicitly in the Qur'an in the statement of the believing man from Pharaoh's household, who declares that he entrusts his affair to God. Riḍā, although not presented in exactly the same normative form as tawakkul, is closely associated with the reciprocal relationship between divine approval and the believer's contentment with God.

Islamic mystical literature develops these Qur'anic concepts into a more systematic account of spiritual stations. Tawakkul may be regarded as the initial foundation because the seeker first learns to rely upon God while continuing to undertake the appropriate means and responsibilities. The distinction between tawakkul and tafwīḍ becomes particularly important at this point. Tawakkul involves trust in God after the performance of one's obligations and efforts, whereas tafwīḍ represents a more comprehensive

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-18]

[DOI: 10.66224/erfan.17.2.128]

entrustment in which the seeker relinquishes personal insistence upon determining outcomes and places the whole affair in God's hands. The study therefore identifies tafwīḍ as a more comprehensive realization of reliance rather than as a simple synonym for tawakkul. This distinction, however, is not universally accepted among Muslim scholars, some of whom regard tafwīḍ as already implicit within complete tawakkul.

The findings further reveal a close relationship between taslīm and riḍā. Both concern the believer's inward response to divine decree, yet their emphases differ. Taslīm primarily denotes surrender, acceptance, and the absence of inward resistance to divine determination, whereas riḍā involves an additional dimension of heartfelt contentment and positive acceptance. Thus, a person may be inwardly surrendered to God while not yet having attained the deeper sweetness of contentment. In the mystical hierarchy reconstructed in this study, riḍā represents the culmination of the process because the seeker no longer merely accepts divine determination but becomes content with it at the level of the heart.

The study consequently proposes a dynamic relationship among the four concepts. Increased faith and knowledge of God generate tawakkul; deepened tawakkul leads toward taslīm; the completion of surrender facilitates tafwīḍ; and the maturation of these states culminates in riḍā. This sequence should not, however, be interpreted as an absolutely rigid chronological order. The four concepts may coexist within the same individual and mutually reinforce one another. Rather, the proposed sequence expresses their relative function and depth within spiritual cultivation.

The research also identifies practical pathways for the development of these states. Tawakkul is strengthened through recognition of human dependence upon God, active effort without excessive attachment to outcomes, and recollection of divine assistance in past difficulties. Tafwīḍ requires conscious entrustment of one's affairs to God, reduction of excessive dependence upon merely apparent causes, and an inward rather than merely verbal act of entrusting. Riḍā is cultivated through reflection upon divine wisdom, gratitude under all circumstances, patience and avoidance of complaint, contemplation of the divine attributes of wisdom and mercy, and attention to the lives of spiritual exemplars. Taslīm, meanwhile, is strengthened through obedience to divine commands, increased knowledge and love of God, and reduction of excessive attachment to worldly concerns.

An important finding is that none of these concepts, when properly understood within the Islamic framework, entails abandonment of effort or rational agency. Tawakkul requires action accompanied by freedom from excessive anxiety about the outcome, while taslīm concerns the inward acceptance of the result rather than the rejection of responsible action. Consequently, the four concepts collectively provide an ethical and spiritual framework in which human effort and divine reliance are integrated.

Conclusion

The study concludes that tawakkul, tafwīḍ, riḍā, and taslīm constitute interconnected dimensions of a unified spiritual system in Islamic teachings. Their relationship is best understood as dynamic and developmental rather than merely synonymous or mutually exclusive. Tawakkul provides the foundation of practical reliance upon God; taslīm deepens this reliance through inward surrender; tafwīḍ extends it into comprehensive entrustment of one's affairs to God; and riḍā represents the culmination of the process in the form of heartfelt contentment with divine will.

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-18]

[DOI: 10.66224/erfan.17.2.128]

This conceptual framework demonstrates that the four states simultaneously possess theological, ethical, spiritual, and psychological dimensions. They deepen the believer's awareness of divine wisdom while reducing excessive attachment to worldly causes, anxiety concerning outcomes, and resistance to circumstances beyond personal control. At the same time, they preserve the necessity of human responsibility and active engagement with life. The study therefore argues that these concepts should not be interpreted as doctrines of passivity or fatalism but as complementary dimensions of practical monotheism and spiritual self-cultivation. Their integrated cultivation can contribute to the development of faith, patience, gratitude, inner tranquility, and resilience in confronting the difficulties of life. In this respect, the Qur'anic and mystical synthesis of tawakkul, taslīm, tafwīḍ, and riḍā provides a coherent model for understanding the transformation of religious belief into an embodied spiritual disposition.

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-18]

[DOI: 10.66224/erfan.17.2.128]

پژوهشنامه عرفان
شاپای چاپی: ۵۱۳۵-۲۵۳۸ شاپای الکترونیکی: ۸۴۲۱-۲۹۸۰
erfanmag.ir
انجمن علمی عرفان اسلامی ایران
Scientific Association of Islamic Mysticism of Iran

بررسی رابطهٔ توکل، تفویض، رضا و تسلیم در قرآن و عرفان اسلامی و نحوهٔ تحقق آن‌ها

سیّد حاتم مهدی‌نور[1]✉

۱. نویسنده مسئول، دانشیار، گروه معارف اسلامی، دانشکدهٔ مدیریت و حسابداری، واحد یادگار امام خمینی (ره) شهرری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. رایانامه: hmahdavinoor@iau.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۱۸
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۰۴
تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۵/۰۶

کلیدواژه‌ها:
اسلام، ایمان، تسلیم، تفویض، توکل، رضا، عرفان عملی.

چکیده

توکل، تفویض، رضا و تسلیم از مفاهیم کلیدی در تعالیم قرآن کریم و عرفان اسلامی هستند که به اعتماد قلبی به خداوند و پذیرش ارادهٔ الهی اشاره دارند. پژوهش حاضر با هدف تحلیل جامع این چهار مفهوم و رابطهٔ میان آن‌ها، به روش مرور نظام‌مند منابع انجام شده است. بدین منظور، با رویکرد تحلیل محتوای کیفی و تحلیل گفتمان، متون قرآنی و آثار عرفای مسلمان بررسی گردید و مطالعات سی سال اخیر به زبان‌های فارسی، عربی و انگلیسی مورد تحلیل قرار گرفت. نتایج نشان می‌دهد که هر یک از این مفاهیم معنای خاصّ خود را دارد، اما در سیر و سلوک معنوی کاملاً به‌هم‌پیوسته‌اند و مراتبی پیاپی از ایمان و تسلیم را تشکیل می‌دهند. این چهار اصل اخلاقی و معرفتی، در کنار هم، مؤمن را به مرحله‌ای می‌رسانند که ضمن تلاش و انجام وظایف، دل‌بستگی خود را از غیر خدا بریده و با رضایت کامل به مشیت الهی تن می‌دهد. این پژوهش با تبیین وجوه اشتراک و افتراق توکل، تفویض، رضا و تسلیم، نقش آن‌ها را در تعمیق ایمان و آرامش درونی نشان می‌دهد و بر اهمیت آن‌ها در نظام اخلاقی اسلام تأکید می‌کند.

استناد: مهدی‌نور، سیّد حاتم (۱۴۰۵). بررسی رابطهٔ توکل، تفویض، رضا و تسلیم در قرآن و عرفان اسلامی و نحوهٔ تحقق آن‌ها. *پژوهشنامه عرفان*، ۱۷ (۲)، ۱۴۵-۱۲۸.

ناشر: انجمن علمی عرفان اسلامی ایران.

© نویسندگان.

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-18]

[DOI: 10.66224/erfan.17.2.128]

[DOI: 10.66224/erfan.17.2.128] [Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-18]

۱. مقدمه

در ادبیات دینی و عرفانی، واژه‌های توکل (اعتماد کردن به خدا)، تفویض (واگذار کردن امر به خدا)، رضا (خشنودی و خرسندی از مشیت الهی) و تسلیم (سپردن کامل خود به ارادهٔ خداوند) به کرّات به کار رفته و مورد توصیه قرار گرفته‌اند. با وجود این، مرز مفهومی و رابطهٔ دقیق میان این چهار مفهوم همواره محل پرسش بوده است. ضرورت تحقیق حاضر از آن‌جا ناشی می‌شود که تبیین درست این مفاهیم می‌تواند به فهم عمیق‌تر آموزه‌های اخلاقی و عرفانی اسلام کمک کند و از تفسیرهای نادرست، چون جبرگرایی یا انفعال‌گرایی جلوگیری نماید. برای نمونه، این پرسش مطرح است که آیا رضا و تسلیم مرتبهٔ والاتری از توکل محسوب می‌شوند یا همه در عرض هم‌اند؟ و تفویض چه تفاوتی با توکل دارد و چگونه به رضا و تسلیم مرتبط می‌شود؟ همچنین از دیدگاه معرفتی و اخلاقی، چگونه این مفاهیم به تقویت ایمان، صبر، آرامش روان و پای‌بندی به ارزش‌های الهی منجر می‌شوند؟ مسألهٔ اساسی پژوهش حاضر، تبیین دقیق معنای هر یک از این چهار مفهوم در قرآن و عرفان اسلامی و روشن ساختن رابطه و توالی میان آن‌هاست. اهمیت موضوع از آن جهت است که فهم صحیح این اصول، نقش به‌سزایی در تربیت اخلاقی و سلوک معنوی مسلمانان دارد و می‌تواند الگویی برای مواجهه با دشواری‌ها و کسب آرامش درونی فراهم آورد. به‌علاوه، بررسی نظام‌مند دیدگاه‌های اندیشمندان معاصر دربارهٔ این مفاهیم می‌تواند به ادبیات پژوهشی موجود غنا ببخشد و زمینه‌ساز تحقیقات تکمیلی گردد.

۲. روش پژوهش

روش این پژوهش، مرور سیستماتیک با تأکید بر رویکردهای کیفی است. ابتدا برای گردآوری منابع، جست‌وجوی جامعی در پایگاه‌های علمی انجام شد؛ از جمله پایگاه‌های فارسی‌زبان نظیر *نورمگز*، *علمنت* (elmnet.ir) و SID، و پایگاه‌های بین‌المللی مانند *اسکوپوس* (Scopus)، پایگاه استنادی علوم جهان اسلام (ISC) و *وب آو ساینس* (Web of Science). منابع انتخاب‌شده شامل مقالات علمی–پژوهشی، پایان‌نامه‌ها و کتب منتشرشده در ۳۰ سال اخیر (حدود ۱۳۷۵ به بعد) به سه زبان فارسی، عربی و انگلیسی بود. برای اطمینان از جامعیت، از ترکیب کلیدواژه‌های مرتبط، مانند توکل، تفویض، رضا، تسلیم، ایمان، تصوف، عرفان اسلامی و توحید عملی در عنوان و چکیدهٔ آثار استفاده شد. سپس با تحلیل محتوای کیفی، داده‌های به‌دست‌آمده از منابع، استخراج و مقوله‌بندی گردید. به موازات آن، تحلیل گفتمان متون عرفانی و تفسیری مرتبط انجام گرفت تا نحوهٔ به‌کارگیری این مفاهیم در سیاق‌های مختلف و شبکهٔ معنایی میان آن‌ها روشن شود. برای نمونه، آیات قرآن کریم که صراحتاً به توکل یا مفاهیم هم‌خانواده اشاره داشتند، همراه با شرح مفسران بررسی شد؛ همچنین گفتار عرفا دربارهٔ مراتب توکل و رضا، و نظرات علمای اخلاق دربارهٔ رابطهٔ تفویض و توکل استخراج گردید. پس از جمع‌آوری داده‌ها، با کدگذاری مفاهیم و تطبیق یافته‌ها با یکدیگر، الگوی ارتباطی میان توکل، تفویض، رضا و تسلیم ترسیم شد. اعتبار نتایج از طریق مثلث‌سازی منابع (Triangulation) حاصل شد؛ بدین معنا که یافته‌های قرآنی، روایی و عرفانی در کنار نتایج تحقیقات دانشگاهی اخیر قرار گرفت و نقاط اشتراک و افتراق آن‌ها تحلیل گردید. در نهایت، بر اساس شواهد گردآوری‌شده، تبیینی منسجم از این مفاهیم و پیوستار میان آن‌ها ارائه شد.

۳. پیشینه پژوهش

مفاهیم توکل، رضا و تسلیم، پیشینهٔ پژوهشی قابل‌توجهی در منابع اسلامی دارند. بسیاری از آثار اخلاقی و عرفانی کلاسیک–از *رساله قشیریه* تا *احیاء علوم الدین*–به تعریف و تبیین این مقامات پرداخته‌اند. با این حال، در دهه‌های اخیر نیز پژوهشگران معاصر مطالعات ارزشمندی در این زمینه عرضه کرده‌اند. *آل رسول* در مقاله‌ای با عنوان «بررسی تطبیقی مفهوم توکل در قرآن و عرفان اسلامی»(۱۳۸۶)، در یک مطالعهٔ تطبیقی، مفهوم توکل در قرآن و عرفان اسلامی را واکاوی کرده و نشان داده است که توکل به عنوان یکی از منازل سالکان، ریشه‌ای کاملاً قرآنی دارد. وی پس از بررسی لغوی و کاربرد قرآنی واژهٔ توکل، با تحلیل متون عرفانی

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-18]
[DOI: 10.66224/erfan.17.2.128]

نتیجه می‌گیرد که محتوای مقام توکل نزد عرفا چیزی جز اتکاء بر خداوند مطابق با آموزه‌های قرآن نیست و برای آن مراتب و ارکانی برشمرده است.

در پژوهشی دیگر، *آریان*(۱۳۸۶) به تبیین نگاه قرآن و عرفان به توکل پرداخته و همسویی تعاریف عرفا با مفاهیم قرآنی را نشان داده است. همچنین، *فقهی‌زاده* و همکاران، در مقاله‌ای با عنوان «کارکردهای معنوی توکل به خدا در قرآن و روایات»(۱۳۹۳) کارکردهای معنوی توکل بر خدا در قرآن و روایات را بررسی کرده‌اند و تأثیر آن را در تربیت اخلاقی و آرامش روانی مورد تأکید قرار داده‌اند.

در حوزهٔ زبان عربی و انگلیسی نیز مطالعات قابل ملاحظه‌ای وجود دارد. برای مثال، Khalil(2014) در مقاله‌ای با رویکرد تاریخی، مفهوم رضا را در روان‌شناسی اخلاقی صوفیان نخستین تحلیل کرده است. وی با بررسی متون صوفیانهٔ قرون اولیه (تا قرن پنجم قمری)، به تعریف‌های اولیهٔ رضا، نقش آن در مواجهه با بلاها، مراتب عالی‌تر رضا، و نسبت محبت با مقام رضا می‌پردازد. نتایج پژوهش *خلیل* نشان می‌دهد رضا، که به «خشنودی قلبی از خداوند» ترجمه می‌شود، از دید صوفیان ابتدایی مقامی بس والا و موهبتی الهی تلقی می‌گردید که نصیب بندگان خاص می‌شود و با مفاهیمی چون صبر و محبت درهم‌تنیده است.

از سوی دیگر، علمای مسلمان به تفاوت دقیق میان توکل و تفویض توجه کرده‌اند. *ابن‌قیّم* در کتاب *مدارج‌السالکین*، دیدگاهی نقادانه پیرامون تمایز توکل و تفویض ارائه می‌دهد و حتی استدلال می‌کند که توکل مفهومی فراگیرتر و برتر از تفویض است و شامل تفویض، استعانت و رضا می‌شود(ابن‌قیّم جوزیه، ۱۴۲۵ق: ۴۱۴-۳۹۹). این دیدگاه، در تقابل با نظر عرفایی همچون *هُجویری*(هجویری، ۱۳۷۵: ۱۴۶، ۱۸۴، ۱۹۷، ۲۰۴) و *خواجه عبدالله انصاری*(انصاری، ۱۴۱۷ق: ۶۵) قرار می‌گیرد، که تفویض را مرتبهٔ نهایی توکل دانسته‌اند.

به طور کلی، پیشینهٔ پژوهش حاکی از آن است که هر یک از این چهار مفهوم به صورت مستقل موضوع پژوهش‌های متعددی بوده‌اند، اما پژوهشی که به صورت جامع به ارتباط میان تمام این مفاهیم بپردازد، کمتر دیده می‌شود. از این رو، مطالعهٔ حاضر با جمع‌بندی و تحلیل تطبیقی یافته‌های پیشین، می‌کوشد خلأ پژوهشی موجود در بررسی یکپارچهٔ توکل، تفویض، رضا و تسلیم را پر کند.

۴. مبانی نظری

برای ورود به بحث، ابتدا باید به درک روشنی از هر یک از مفاهیم چهارگانه دست یافت. این مفاهیم در منابع اسلامی گاه به صورت مترادف به‌کار رفته‌اند و گاه به‌عنوان مراحل مختلف سلوک معنوی. در این بخش، معنای لغوی و اصطلاحی توکل، تفویض، رضا و تسلیم و جایگاه هر یک در قرآن و عرفان اسلامی تبیین می‌گردد.

۴-۱. توکل

توکل از ریشه «وکـل»، به معنای اعتماد کردن و وکیل گرفتن است و در اصطلاح دینی به اعتماد قلبی به خداوند در همهٔ امور، همراه با انجام تلاش مقتضی گفته می‌شود(راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق: ۸۸۲). قرآن کریم مؤمنان را بارها به توکل امر کرده است؛ از جمله در آیهٔ ۳ سورهٔ طلاق: «وَ مَن یَتَوَکَّلْ عَلَی اللّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ»؛ هر کس بر خدا توکل کند، پس خدا برای او کافی است. توکل حقیقی مستلزم آن است که انسان پس از به‌کارگیری اسباب و تلاش بایسته، نتیجه را به خدا واگذارد و دل به قدرت لایزال او بسپارد. عرفای اسلامی توکل را از پایه‌های ابتدایی سیر و سلوک دانسته‌اند؛ به این معنی که سالک در مرتبهٔ توکل، به وعده‌های خداوند اطمینان پیدا می‌کند و دل از غیر او می‌بُرد(هجویری، ۱۳۷۵: ۱۲۶). برای مثال، امام موسی کاظم(ع) می‌فرماید: «توکل بر خدا درجاتی دارد؛ یکی از آن‌ها اینکه در تمام امور بر خدا توکل کنی، پس هر چه با تو کرد (رضایت دادی و) خشنود باشی و بدانی که او جز خیر و فضل برای تو نمی‌خواهد و زمام حکم در دست اوست. پس امر خود را به خدا تفویض کن و به او اعتماد داشته

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-18]
[DOI: 10.66224/erfan.17.2.128]

باش.»(کلینی، ۱۴۰۷ق، ج۲: ۶۲) در این بیان، توکل همراه با رضا به قضا و تفویض امر به خدا، از درجات والای ایمان شمرده شده است. بنابراین، مبنای نظری توکل آن است که بنده خداوند را بهترین وکیل خویش بداند و پس از انجام وظیفه، نتیجه را به حکمت الهی واگذار کند. *پل نویا* در فصل «ساختار و واژگان تجربه»، هنگام تحلیل نظریات *شقیق بلخی*، نشان می‌دهد که در هرات قرن دوم و سوم هجری، «توکّل» از یک تعبیر قرآنی به یک «حالت عرفانی» ارتقاء یافته است و به مثابه «رضا/تسلیم و وانهادن دائم به خدا» تعریف می‌شود. او به نقل از منابع طبقات و نیز تفسیر *ماسینیون*، می‌نویسد: شقیق «نخستین کسی بود که مفهوم ایدئال توکّل را به منزلهٔ حالت عرفانی (= ترک تدبیر و وانهادن مستمر به خدا) تعریف کرد.»(Nwyia 1970: 439)

۲-۴. تفویض

واژهٔ تفویض به معنای واگذار کردن و سپردن است. در متون دینی، تفویض بدان معناست که انسان کارها و سرنوشت خود را یک‌سره به خداوند بسپارد و خود را در تدبیر امور دخیل نداند. کاربرد صریح این مفهوم در قرآن کریم در آیهٔ ۴۴ سورهٔ غافر آمده است؛ آن‌جا که مؤمن آل‌فرعون می‌گوید: «وَأُفَوِّضُ أَمْرِی إِلَى اللّهِ إِنَّ اللّهَ بَصِيرٌ بِالعِبَادِ»؛ کار خود را به خدا واگذار می‌کنم که همانا خداوند به (حال) بندگان بیناست. از نگاه عارفان، تفویض مرحله‌ای عمیق‌تر از توکل است؛ زیرا در توکل بنده هنوز خواهان خیر و دفع شر از خویش است و از خدا آن را طلب می‌کند، اما در تفویض بنده خواست و تدبیر خویش را به کلی به خدا می‌سپارد. *خواجه عبدالله انصاری* تأکید دارد که توکل نوعی اعتماد به خداست، اما تفویض مرحله‌ای بالاتر است که در آن بنده به کلی تدبیر را به خدا واگذار می‌کند. وی در *منازل‌السائرین* اشاره می‌کند که تفویض به لحاظ لطافت و وسعت معنا، از توکل بالاتر است؛ چراکه «توکل پس از انجام سبب (عمل) صورت می‌گیرد، اما تفویض پیش و پس از اسباب را در بر می‌گیرد و عین تسلیم است، درحالی‌که توکل شعبه‌ای از آن است.»(انصاری، ۱۴۱۷ق: ۲۹-۲۷). به بیان دیگر، در حالت تفویض، سالک چنان به خداوند وثوق (اطمینان) پیدا می‌کند که خود را کاملاً سپردهٔ مشیت الهی می‌بیند و تدبیر همه چیز را به او وامی‌گذارد. *هجویری* تفویض را لبّ توکل و مرتبه‌ای از فنا در ارادهٔ الهی می‌داند(هجویری، ۱۳۷۵: ۴۲۱). *غزالی* توکل را به عنوان اعتماد بر خدا همراه با تدبیر انسانی می‌داند، اما تفویض را تسلیم کامل بدون هیچ‌گونه مداخلهٔ فکری از سوی بنده توصیف می‌کند(غزالی، بی‌تا، ج۴: ۲۴۹). *ابن‌عربی* تفاوت میان توکل و تفویض را به تفصیل بیان می‌کند و تفویض را بالاترین مقام تسلیم معرفی می‌کند که در آن سالک حتی دیگر طلب خیر یا دفع شر ندارد، بلکه فقط تسلیم مشیت الهی است(ابن‌عربی، ۱۴۰۵ق، ج۲: ۱۱۲). پس بر اساس منابع عرفانی فوق، توکل مرحله‌ای از اعتماد به خدا با حفظ درخواست خیر است، اما تفویض به معنای رها کردن کامل ارادهٔ شخصی و پذیرش مطلق مشیت الهی است. عرفا تفویض را نهایت درجهٔ توکل و تسلیم دانسته‌اند که تنها نصیب موحّدان کامل می‌شود. البته برخی علماء، مانند *ابن‌قیّم*، این دیدگاه را نقد کرده و گفته‌اند: تفویض حقیقی در دل توکلِ کامل مستتر است و تفکیک مصنوعی میان آن‌ها لزومی ندارد(ابن‌قیّم جوزیه، ۱۴۲۵ق، ۴۱۴). با این حال، به لحاظ نظری می‌توان تفویض را مرتبهٔ کمال‌یافتهٔ توکل قلمداد کرد که در آن بنده جز ارادهٔ الهی هیچ نمی‌خواهد و همه چیز را به او واگذار می‌کند.

۳-۴. رضا

رضا در لغت به معنای خشنودی و رضایت است و در اصطلاح عرفانی، «سکون دل زیر جریان احکام الهی» و «خشنودی قلب به تلخی قضا»ست، به‌گونه‌ای که سالک هیچ اعتراضی به مقدّرات ندارد و از ژرفای جان به هر چه خدا رقم زده راضی و خوشنود است؛ بلکه «رفع اختیار» کرده و احکام را با شادی پیشواز می‌کند. از این رو، رضا اوج تسلیم درونی است(قشیری، ۱۳۷۴: ۳۵؛ کلاباذی، ۲۰۰۹م: ۱۰۲؛ انصاری، ۱۴۱۷ق: ۴۰)؛ یعنی حتی رخدادهای ناخوشایند و مصیبت‌ها را نیز با آغوش باز می‌پذیرد و در باطن بدان خرسند است. در قرآن کریم، واژهٔ رضا، گاه در مورد رضایت خداوند از بندگان و گاه برای بیان رضایت بندگان از خداوند به کار رفته است (مانند: رَضِيَ اللّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ(توبه: ۱۰۰))، هر چند رضا به قضای الهی به‌صورت مستقیم به عنوان تکلیف ذکر نشده است. روایات اسلامی، رضا را از نشانه‌های ایمان راستین می‌شمارند؛ چنان‌که پیامبر اکرم(ص) فرمود: «هر کس به خداوند

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-18]
[DOI: 10.66224/erfan.17.2.128]

به عنوان پروردگار و به اسلام به عنوان دین و به محمد به عنوان پیامبر راضی باشد، طعم ایمان را چشیده است.» عرفا مقام رضا را بسیار والاتر از توکل دانسته‌اند؛ به قول آن‌ها، متوکل به دنبال خیرخواهی خدا برای خویش است و آن را از خدا می‌طلبد، اما راضی اراده و خواستی جز خواست خدا ندارد. *امام خمینی(ره)* در شرح حدیثی می‌نویسد: «مقام رضا بالاتر و والاتر از مقام توکل است؛ زیرا متوکل خواهان خیر و صلاح خویش است... اما شخص راضی اراده‌اش را در ارادهٔ خداوند فانی کرده است و چیزی جز آنچه او اختیار کند، اختیار نمی‌کند.»(خمینی، ۱۳۷۸: ۱۵۸ و ۱۷۳). به این ترتیب، می‌توان گفت، رضا نهایت توکل و تفویض است؛ زیرا در حالت رضا، بنده نه تنها کارها را به خدا سپرده، بلکه از هر چه پیش آید خشنود است و حتی تلخی‌های تقدیر را شیرین می‌یابد. از منظر عرفانی، رضا عطیه‌ای الهی است که به محبان خاصّ خدا داده می‌شود. البته سالک می‌تواند با تمرین صبر و تفکر در حکمت الهی، خود را برای پذیرش رضا آماده کند، ولی اصل این حالت را باید فضل و نور الهی دانست که در قلب انسان تابانده می‌شود(Gulen، 2011). *پل نویا* می‌گوید: رضا، خشنودی دل نسبت به احکام آسمانی هنگام جریان یافتنِ قضا است. این تعریف، به گفتهٔ او، بُعد متافیزیکی رضا را نشان می‌دهد؛ چنان‌که از *حسن بصری* نیز نقل می‌کند که تعارض ظاهری «قَدَر» و «اختیار» در «حالِ خاصّ رضا» رفع می‌گردد. *نویا* سپس بر اساس نقلی از *ترمذی*، می‌افزاید: «نشانهٔ رضای خدا از بنده، رضای بنده از خداست.» (Nwyia 1970: 294)

۴-۴. تسلیم

تسلیم به معنای سرسپردگی کامل در برابر ارادهٔ الهی است. این مفهوم با اسلام (که به معنای تسلیم در برابر خداست) پیوند نزدیکی دارد و از ارکان ایمان به شمار می‌رود. در قرآن مجید آمده است: « وَأَنِيبُوا إِلَى رَبِّكُمْ وَأَسْلِمُوا لَهُ مِن قَبْلِ أَن يَأْتِيَكُمُ الْعَذَابُ ثُمَّ لَا تُنصَرُونَ»(زمر: ۵۶)؛ خود را به او (خداوند) بسپارید و نیز: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ادْخُلُوا فِي السِّلْمِ كَافَّةً وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ»(بقره: ۲۰۸)؛ همگی به صورت کامل در عرصهٔ تسلیم (صلح) درآیید. مقصود از تسلیم در متون اخلاقی آن است که بنده در برابر خواست و حکم الهی هیچ چون و چرایی نداشته باشد و دل او نسبت به فرمان خدا کاملاً آرام و پذیرا باشد. در عرفان عملی، تسلیم مرحله‌ای میان توکل و تفویض تلقی شده است. برای مثال، *ابوعلی دقاق* تسلیم را چنین تعریف می‌کند: «متوکل به وعدهٔ خدا آرام می‌گیرد، صاحب تسلیم به علم خدا اکتفا می‌کند، و صاحب تفویض به حکم او خشنود می‌گردد. پس توکل آغاز راه است، تسلیم میانهٔ آن و تفویض نهایت آن.»(قشیری، ۱۳۷۴: ۲۳۲) این بیان نشان می‌دهد تسلیم حلقهٔ واسط میان توکل و تفویض است. سالک در مرتبهٔ تسلیم به درجه‌ای می‌رسد که علم و حکمت الهی را برای خود کافی می‌داند و خواستی خلاف آن ندارد. اولیای الهی برای تصویر نهایت تسلیم، از تعبیر «مرده در دست غسّال» استفاده کرده‌اند(Gulen، 2010)؛ یعنی مؤمن در برابر مشیت حق چنان رام است که گویی جسم بی‌جانی در دستان تقدیر الهی است و هر گونه که او بخواهد، همان‌گونه خواهد بود. البته باید توجه داشت که این مرتبه به معنی دست کشیدن از تلاش و اختیار عقلانی نیست؛ بلکه ناظر به تسلیم قلبی و باطنی است، به طوری که دل انسان هیچ ناخشنودی یا اعتراضی نسبت به حکم خدا نداشته باشد. در نتیجه، تسلیم مفهومی نزدیک به رضا است، با این تفاوت که ممکن است شخص تسلیم باشد ولی هنوز به لذت و شیرینی باطنی رضا نرسیده باشد. به تعبیر دیگر، هر راضی‌ای مسلّماً تسلیم است، اما ممکن است فردی به جهت ایمان قوی، تسلیم امر خدا باشد ولی در درون به رضایت کامل نرسیده و صرفاً از روی تعهد ایمانی گردن می‌نهد. با این حال، عرفا معمولاً این دو را همراه با هم به کار می‌برند و حصول تسلیم واقعی را قرین رضا می‌دانند(همان). با این توضیحات نظری، پایه‌های درک رابطهٔ میان این مفاهیم روشن می‌شود: توکل نقطهٔ آغازین است که مؤمن را به تسلیم می‌رساند؛ در قلب تسلیم، تفویض شکل می‌گیرد و نتیجهٔ نهایی این سلوک درونی، رسیدن به مقام رضا است که کامل‌ترین درجهٔ ایمان و توحید عملی محسوب می‌شود.

۵. یافته‌ها

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که هر یک از این چهار مفهوم در قرآن کریم جایگاه ویژه‌ای دارد و در عین تمایز مفهومی، همپوشانی‌هایی با یکدیگر دارند. قرآن کریم به طور صریح به توکل امر کرده و آن را نشانهٔ ایمان دانسته است؛ مانند آیهٔ «عَلَى اللَّهِ

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-18]
[DOI: 10.66224/erfan.17.2.128]

فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ»(آل‌عمران: ۱۲۲). همچنین در آیات متعدد، خداوند خود را بهترین وکیل معرفی می‌کند و کفایت امر متوکلان را تضمین می‌نماید. مفهوم تسلیم نیز در آموزه‌های قرآنی اساسی است؛ چنان‌که نام «اسلام» بر همین تسلیم شدن در برابر امر الهی دلالت دارد. هر کسی که ایمان می‌آورد، در واقع خود را تسلیم خدا می‌کند(بقره: ۱۳۱). اما رسیدن به مقام تسلیم کامل که همراه با رضایت قلبی باشد، نیازمند رشد ایمانی و معرفتی است. قرآن کریم از افرادی یاد می‌کند که با کمال رضایت جان و مال خویش را در راه خدا تسلیم کردند و خداوند نیز از آنان خشنود گشت؛ مثلاً در آیهٔ ۱۰۰ سورهٔ توبه آمده است: «رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ...» از سوی دیگر، مفهوم تفویض به صورت محدودتری در قرآن آمده است. بارزترین نمونه همان سخن مؤمن آل‌فرعون است که اوج اعتماد به خدا در دل خطر را نشان می‌دهد. اما در احادیث و ادعیه، تعبیر تفویض امر به خدا فراوان به چشم می‌خورد و به مؤمنان توصیه شده که امور خود را به خدا واگذارند و جز خیر از او انتظار نداشته باشند. به طور خلاصه، در متن قرآن، توکل و تسلیم به عنوان وظایف عمومی مؤمنان مطرح شده‌اند و رضا و تفویض بیشتر به عنوان حالات برتر اهل ایمان و مقربان بازتاب یافته‌اند.

از منظر عرفان اسلامی، این مفاهیم به شکل سیستماتیک‌تری توضیح داده شده و در قالب مراتب سلوک مرتب شده‌اند. عارفان اولیه، نظیر *بایزید بسطامی* و *جنید*، به اهمیت توکل به عنوان اولین گام‌های تقرب اشاره کرده‌اند. در آثار منسجم‌تری، چون *رساله قشیریه* (قرن پنجم قمری) یا *منازل‌السائرین* (قرن پنجم قمری)، توکل، تفویض، رضا و تسلیم به ترتیب جزء مقاماتی شمرده شده‌اند که سالک باید طی کند. یافته‌های ما از بررسی این متون نشان داد که عرفا توکل را پایهٔ اولیه می‌دانند که بدون آن سلوک معنوی ممکن نیست؛ سالک ابتدا باید به خدا اعتماد کند و از تکیه بر خویش و خلق دست بردارد. پس از آن که این حالت در او راسخ شد، به مرحلهٔ تسلیم می‌رسد؛ یعنی دیگر در برابر احکام و مقدّرات الهی مقاومت درونی ندارد و شناخت صفات حکمت و علم خداوند او را به سپردن خویش وامی‌دارد. در ادامه، وقتی ایمان و توحید سالک عمیق‌تر شد، تفویض پدید می‌آید؛ او خود را کاملاً در اختیار خدا می‌گذارد، به گونه‌ای که حتی پیش از وقوع حوادث نیز دل به تدبیر خدا سپرده است. در نهایت، کامل‌ترین حالت، رضا است که ثمرهٔ شیرین توکل و تفویض محسوب می‌شود. سالک راضی، نه تنها امور را به خدا واگذار کرده، بلکه هر چه پیش آید را دلپذیر می‌یابد؛ چراکه خواستهٔ خود را با خواستهٔ محبوب یکی کرده است. این توالی مفهومی در بسیاری از منابع عرفانی تأیید شده است. به عنوان نمونه، *ابوعلی دقاق*(از مشایخ قرن چهارم قمری) تصریح می‌کند: «توکل صفت مؤمنان است، تسلیم صفت اولیاء، و تفویض صفت موحّدین.»(قشیری، ۱۳۷۴: ۳۰۳) این بیان نشان می‌دهد که با تعمیق توحید عملی، انسان از توکل به تسلیم و از تسلیم به تفویض می‌رسد. در عین حال، برخی مشایخ تصوف، مانند *ذوالنون مصری*، مقام رضا را فوق همهٔ این‌ها دانسته‌اند، که دیگر از حیطهٔ کوشش بشر خارج و صرفاً بخششی الهی است. یافته‌های پژوهش حاضر همسو با این دیدگاه‌ها، حاکی از آن است که این چهار مفهوم در آموزه‌های عرفانی اسلام به صورت پیچک‌وار به یکدیگر تنیده‌اند و هر یک مقدمهٔ دیگری است.

بر اساس یافته‌های گردآوری‌شده، می‌توان روابط زیر را میان توکل، تفویض، رضا و تسلیم ترسیم کرد: اوّل آن‌که، توکل و تفویض هر دو بر اعتماد و تکیه بر خدا تأکید دارند و از این حیث اشتراک معنایی دارند. هر متوکّلی به میزان اعتماد خود تفویض هم می‌کند و هر مفوّض حقیقی حتماً اهل توکل است؛ تفاوتشان در درجهٔ شدت است: تفویض به عنوان مرحلهٔ کامل‌تر، پیش‌دستی در واگذاری امور به خدا حتی پیش از وقوع رخدادهاست، درحالی‌که توکل عمدتاً پس از انجام تکلیف و برای کسب نتیجه مطرح می‌شود. در واقع، تفویض روح و لبّ توکل شمرده شده است. دوّم آن‌که، رضا و تسلیم بسیار نزدیک به هم‌اند و گاه مترادف گرفته شده‌اند. هر دو به معنای قبول قلبی ارادهٔ الهی‌اند؛ با این تفاوت که رضا تأکید بیشتری بر خشنودی و طیب‌خاطر بودن دارد، درحالی‌که تسلیم ناظر به گردن نهادن و اعتراض نکردن است. بنابراین، می‌توان گفت: رضا نتیجهٔ طبیعی تسلیم کامل است. شخصی که حقیقتاً در برابر خدا تسلیم باشد، معمولاً دلش نیز سرشار از رضایت می‌گردد و اگر کسی به مرحلهٔ رضا برسد، بی‌شک تسلیم اوامر حق هم شده است. در روایات نیز این دو مفهوم هم‌دوش یکدیگر آمده‌اند. امام محمد باقر(ع) در دیدار با *جابر بن عبدالله* که از خدا مرگ و بیماری طلب می‌کرد تا از دنیا برهد، فرمود: «ما خاندانی هستیم که در برابر آنچه خدا مقدّر کند تسلیم هستیم و خیر خویش

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-18]
[DOI: 10.66224/erfan.17.2.128]

را در آن می‌جوییم؛ سنت ما رضا به قضای الهی است.»(نراقی، ۱۹۶۳م، ج۳: ۲۳۰). این حدیث گویای آن است که تسلیم و رضا در سیرهٔ اولیاء الهی از یکدیگر جداشدنی نیستند.

سوّم آن‌که، رابطهٔ توکل و رضا از منظر عرفانی، رابطهٔ مقدمه و نتیجه است. متوکل اگرچه به خدا اعتماد دارد، اما هنوز ممکن است در دل خود ترجیحی نسبت به برخی امور داشته باشد. او خیر خود را می‌طلبد و آن را از خدا می‌خواهد، اما زمانی که ایمانش شدت گرفت و محبت الهی بر وجودش غلبه کرد، به جایی می‌رسد که خیر و شر را یکسان می‌بیند و تنها خیر را در آن می‌داند که محبوب او (خداوند) رقم بزند. این حالت رضا است که از دل توکل مستمر و معرفت عمیق به حکمت خداوند برمی‌خیزد.

عارف نامدار، *شیخ محمود شبستری*، در *گلشن راز*، به این حقیقت اشاره می‌کند که سالک در نهایت سلوک باید به مقام رضا برسد؛ یعنی تسلیم محض شود و هیچ اختیاری از خود نبیند. به تعبیر او، «برو جان پدر تن در قضا ده/ به تقدیرات یزدانی رضا ده»(شبستری، ۱۳۶۸: ۱۳۵)؛ وقتی بنده به رضای حق دست یافت، هر قضایی از جانب او بیاید دلش شادمان است.

چهارم این‌که، توکل و تسلیم مکمل یکدیگرند. توکل بیشتر به بُعد عملی ایمان نظر دارد (اعتماد و تکیه در مقام عمل و تصمیم‌گیری)، و تسلیم به بُعد درونی و احساسی ایمان (پذیرش قلبی) مربوط است(Gulen 2010). این دو در کنار هم معنا پیدا می‌کنند؛ چنان‌که قرآن ابتدا امر به توکل می‌کند و بلافاصله می‌فرماید: «ثُمَّ لَا يَكُن فِي صُدُورِكُم حَرَجٌ مِّمَّا قَضَيتَا»(نساء: ۶۵)؛ پس از توکل، دیگر در سینه‌هایتان تنگی و دلتنگی از حکم ما نباشد، که اشاره به مقام تسلیم دارد. بنابراین مؤمن مأمور است ابتدا بر خدا توکل کند و کار را آغاز نماید و سپس هر نتیجه‌ای حاصل شد، کاملاً تسلیم باشد و دچار حرج و اضطراب نگردد. اینجاست که توکل بدون تسلیم ناقص است؛ زیرا ممکن است کسی ادعای توکل کند اما در دل از پیشامدها ناراضی باشد. برعکس، تسلیم بدون توکل هم معنای مثبتی ندارد؛ زیرا اگر کسی بدون آن‌که تلاش و توکلی کند صرفاً تسلیم اوضاع شود، این از نظر اسلام پذیرفته نیست. از روایات استفاده می‌شود که حالت مطلوب، جمع توکل و تسلیم همراه با رضاست. نتیجه آن‌که از دیدگاه منابع اسلامی، این مفاهیم در رابطه‌ای تنگاتنگ، یک منظومهٔ به‌هم‌پیوسته را تشکیل می‌دهند که هدف همگی رساندن انسان به توحید عملی و آرامش قلبی است. در یک تصویر کلان می‌توان گفت: ایمان و معرفت که افزون شود، توکل به‌وجود می‌آید؛ توکل که عمیق شود، تسلیم حاصل می‌شود؛ تسلیم که کامل گردد، تفویض شکل می‌گیرد؛ و فرجام همهٔ این‌ها، درخشش خورشید رضا در قلب مؤمن است.

۶. نحوه رسیدن به مراتب توکل، تفویض، رضا و تسلیم در قرآن و عرفان اسلامی

در عرفان اسلامی، سلوک معنوی برای رسیدن به توکل، تفویض، رضا و تسلیم دارای مراحل مشخصی است که از توکل آغاز شده و به تسلیم ختم می‌شود. هر یک از این مقامات در قرآن کریم و متون عرفانی، با آموزه‌های خاصی تبیین شده‌اند. در ادامه، مراحل عملی دستیابی به این مقامات ارائه می‌شود. رسیدن به هر یک از مراتب مذکور امری درونی است و با سیر درون میسر می‌شود.

۱-۶. راه‌های عملی برای تقویت توکل

برای وصول به مراتب توکل طی چند مرحله ضروری است:

(۱) درک و پذیرش فقر و نیازمندی انسان به خدا: نخستین مرحله برای رسیدن به توکل، درک این نکته است که انسان ذاتاً فقیر و در همه حال نیازمند خداوند است. اگر انسان به چنین درکی برسد، برای قدم گذاشتن به مرحلهٔ توکل آماده شده است. او باید بداند که «وَ مَن يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ»(طلاق: ۳)؛ زیرا تمام خیرها به دست خداوند است: «قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكَ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَ تَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ وَ تُعِزُّ مَنْ تَشَاءُ وَ تُذِلُّ مَنْ تَشَاءُ بِيَدِكَ الْخَيْرُ إِنَّكَ عَلَى كُلِ شَيْءٍ قَدِيرٌ»(آل‌عمران: ۲۶). برای این‌که این دید در انسان ایجاد شود، لازم است انسان با خود ذکرهایی را تکرار کند. نخست، ذکر «حَسبُنَا اللَّهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ»(آل‌عمران: ۱۷۳) و همچنین ذکر «یا وکیل»(نساء: ۸۱) است. ۱۰۰ بار گفتن «یا

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-18]
[DOI: 10.66224/erfan.17.2.128]

وکیل» موجب آرامش قلب و اعتماد بیشتر به خدا می‌شود. برخی ذکر «یا وکیل» را به تعداد ۴۱ بار بعد از هر نماز توصیه کرده‌اند(شاذلی، ۲۰۰۳م، ۶-۵).

(۲) تلاش همراه با ترک نگرانی از نتیجه: باید دانست توکل به معنای دست‌شستن از کارها نیست، بلکه واگذاری نتیجه به خداوند است. اگر انسان در راه خداوند باشد، هیچ وقت مغلوب نمی‌شود: «إِن يَنصُرْكُمُ اللَّهُ فَلَا غَالِبَ لَكُمْ»(آل‌عمران: ۱۶۰). وقتی انسان به این نگرش برسد، وظایف روزانه را بدون اضطراب نسبت به نتیجهٔ آن‌ها انجام می‌دهد.

(۳) یادآوری نعمت‌های گذشته: یادآوری نعمت‌های گذشته تأثیر مستقیمی بر تقویت توکل دارد، زیرا باعث ایمان بیشتر، آرامش قلبی و اطمینان به وعده‌های الهی می‌شود. اگر انسان گذشته خود را مرور کند و ببیند که چگونه خداوند در شرایط سخت او را یاری کرده است، قلبش نسبت به آینده نیز اطمینان پیدا می‌کند و توکلش بر خدا تقویت می‌شود. برای این کار، هر شب قبل از خواب سه نعمت که در طول روز دریافت کرده‌ایم را بنویسیم. همچنین، حداقل پنج مورد از زمان‌هایی که در گذشته دچار سختی بوده‌ایم و خداوند ما را یاری کرده است، یادداشت کنیم. این کار باعث می‌شود نسبت به آینده نیز آرامش داشته باشیم و توکل ما تقویت شود؛ زیرا یادآوری نعمت‌های گذشته، ایمان و یقین انسان را نسبت به رحمت الهی تقویت می‌کند و موجب آرامش قلب و افزایش توکل در شرایط سخت می‌شود. هرگز فراموش نکنیم که همان خدایی که ما را تاکنون نگاه داشته است، از این پس نیز رها نخواهد کرد.

۲-۶. راه‌های عملی برای وصول به مرتبهٔ تفویض (واگذاری کامل امور به خدا)

تفویض مرحله‌ای بالاتر از توکل است. در این مقام، انسان نه تنها به خدا اعتماد دارد، بلکه تمام امور خود را آگاهانه و با رضایت قلبی به او می‌سپارد. برای تقویت تفویض لازم است انسان بداند که خداوند خالق انسان است و برای انسان بهترین‌ها را می‌خواهد؛ پس امورش را به او بسپارد. مراحل زیر در تقویت تفویض مؤثر است:

(۱) تمرین گفتن «اللَّهُمَّ إِنِّی أُفَوِّضُ أَمْرِی إِلَیْکَ»: از زبان مؤمن آل‌فرعون در قرآن کریم نقل شده است که «وَأُفَوِّضُ أَمْرِی إِلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ»(غافر: ۴۴). مؤمن آل‌فرعون کسی است که در دربار فرعون ایمان خود را پنهان می‌کرد. او هنگامی که فرعون تصمیم به قتل حضرت موسی(ع) گرفت، از ایمانش دفاع کرد و گفت که امورش را به خدا می‌سپارد؛ زیرا می‌دانست که خداوند بهترین تدبیر را برای او رقم خواهد زد.

(۲) تمرین ترک وابستگی شدید به اسباب ظاهری: باید دانست که در عالم رابطهٔ علت و معلولی برقرار است. ما فقط علل مادی را می‌بینیم و علل غیرمادی از دید ما پنهان است. تکیهٔ زیاد به علل مادی باعث می‌شود به علل غیرمادی توجه نکنیم. پس در مشکلات، باید به جای تکیهٔ صرف بر افراد و اسباب، از دعا و توکل استفاده کنیم.

(۳) تفویض قلبی و نه صرفاً زبانی: باید پذیرفت که خداوند بهترین وکیل است و برای کسی که او را وکیل کرده است کافی است: «وَكَفَى بِاللَّهِ وَكِيلًا»(نساء: ۸۱)(قشیری، ۱۳۷۴: ۲۰۷).

۳-۶. راه‌های عملی برای وصول به مرتبهٔ رضا (خشنودی از قضا و قدر الهی)

مقام رضا یعنی خشنودی قلبی از مقدرات الهی، بدون اعتراض یا شکایت. این مقام بالاتر از توکل و تفویض است. برای رسیدن به مقام رضا فعالیت‌های زیر کمک‌کننده است:

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-18]
[DOI: 10.66224/erfan.17.2.128]

(۱) شناخت حقیقت قضا و قدر و ایمان به حکمت الهی: رضا زمانی حاصل می‌شود که انسان به این باور برسد که هر چه از جانب خدا می‌آید، خیر مطلق است، حتی اگر ظاهراً سختی باشد: «وَرَضُوا عَنْهُ ذَلِکَ الْفَوْزُ الْعَظِیمُ»(مائده: ۱۱۹). امام صادق(ع) فرمود: همانا از نشانه‌های یقین، راضی بودن از قضا و قدر الهی است(مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج۷۱: ۱۹۹). برای این کار، تفکر در حکمت بلاها و سختی‌ها بسیار مفید است. روزانه چند دقیقه دربارهٔ این فکر کنیم که چگونه حوادث سخت زندگی در نهایت به نفع ما تمام شده است.

(۲) تمرین شکر در هر شرایطی: رضا و شکر دو روی یک سکه‌اند؛ کسی که حقیقتاً راضی است، در هر حالی شکر می‌گوید. پیامبر اکرم(ص) می‌فرماید: «إذا أحب الله عبداً ابتلاه، فإن صبر اجتباه، وإن رضی اصطفاه.»(حاکم نیشابوری، ۱۴۱۱ق، ج۱: ۳۴۰)؛ وقتی خداوند بنده‌ای را دوست بدارد، او را گرفتار می‌کند، پس اگر صبر کند، او را برمی‌گزیند و اگر راضی باشد، او را برای خود خالص می‌گرداند. پس در زمان مشکلات، به جای شکایت، بگوییم: «الحمد لله علی کلّ حال». همچنین، یادداشت روزانهٔ حداقل سه مورد از نعمات که باعث شادی ما شده‌اند، بسیار مفید است.

(۳) تمرین صبر و عدم گلایه در برابر مشکلات: رضا بدون صبر ممکن نیست. صبر مقدمهٔ رضاست، اما بالاتر از آن، رضایت قلبی از بلاهاست. خداوند می‌فرماید: «وَبَشِّرِ الصَّابِرِینَ الَّذِینَ إِذَا أَصَابَتْهُم مُّصِیبَةٌ قَالُوا إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَیْهِ رَاجِعُونَ»(بقره: ۱۵۵–۱۵۶). برای این کار، هنگام مواجهه با سختی‌ها، از گفتن جملات منفی، مانند «چرا من؟» یا «چقدر بدبختم»، خودداری کنیم. هنگام مواجهه با سختی، یک لبخند بزنیم و بگوییم: «این هم حکمتی دارد.»

(۴) توجه به نام «الحکیم» و «الرحیم» خداوند: یکی از مهم‌ترین راه‌های رسیدن به رضا، توجه به اسماء الهی است: «وَهُوَ الْحَکِیمُ الْخَبِیرُ»(انعام: ۱۸). تکرار روزانه ذکر «یا حکیم» و «یا رحیم» به تعداد ۴۰ بار، باعث آرامش قلب و پذیرش حکمت الهی می‌شود. همچنین، تأمل در حوادث زندگی و جستجوی حکمت خداوند در آن‌ها به این امر کمک می‌کند.

(۵) مطالعهٔ زندگی بزرگان و عارفان: مطالعهٔ زندگی افرادی که به مقام رضا رسیده‌اند، الگوی مناسبی برای ما خواهد بود.

در مجموع، می‌توان گفت:

- یادآوری حکمت الهی و تدبر در بلاها باعث آرامش و رضا می‌شود.
- تمرین شکر، موجب تغییر نگاه ما به زندگی و پذیرش ارادهٔ الهی است.
- تمرین صبر و عدم شکایت، راهی عملی برای رسیدن به مقام رضا است.
- توجه به نام‌های خداوند و ذکر «یا حکیم» و «یا رحیم» قلب را به سوی آرامش سوق می‌دهد.
- مطالعهٔ زندگی عارفان و ائمه(ع)، الگوی مناسبی برای تمرین رضا است.

کسی که به مقام رضا برسد، نه از دست داده‌ها غمگین می‌شود و نه برای آینده نگران است، بلکه در هر حال، قلبش آرام و مطمئن است.

۴–۶. راه‌های عملی برای وصول به مرتبهٔ تسلیم (سرسپردگی کامل به مشیت الهی)

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-18]

[DOI: 10.66224/erfan.17.2.128]

تسلیم یعنی شخص نه تنها راضی به تقدیر الهی است، بلکه هیچ گونه اختیاری برای خود نمی‌بیند و تماماً تابع ارادهٔ خداوند است. این مقام، بالاتر از توکل و تفویض بوده و از مراتب عالی عرفان محسوب می‌شود. برای رسیدن به مقام تسلیم:

(۱) تمرین اطاعت بی‌چون‌وچرا از فرمان‌های الهی: یکی از راه‌های رسیدن به مقام تسلیم، پذیرش بی‌چون‌وچرای احکام الهی و عمل به آن‌هاست، حتی زمانی که مطابق میل شخصی ما نباشند: «فَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ»(هود: ۱۱۲). پیامبر اکرم(ص) فرمود: «لا يُؤْمِنُ أَحَدُكُمْ حَتَّى يَكُونَ هَوَاهُ تَبَعًا لِمَا جِئْتُ بِهِ»(سجستانی، ۱۹۶۹م، حدیث ۴۶۸۱)؛ هیچ یک از شما ایمان کامل ندارد، تا زمانی که خواسته‌های او تابع آن چیزی باشد که من آورده‌ام. برای این کار، عمل به واجبات بدون تأخیر یکی از راه‌ها است. نمازهای پنج‌گانه را در اول وقت و با حضور قلب بخوانیم. انجام واجبات دینی را بر اساس دستور الهی، نه احساسات شخصی، تنظیم کنیم.

(۲) افزایش محبت و معرفت نسبت به خدا: کسی که به خداوند عشق بورزد، با قلبی آرام به تقدیرات او تسلیم خواهد شد. محبت و معرفت به خدا، پایه‌های اصلی مقام تسلیم هستند. امام علی(ع) می‌فرماید: «مَنْ عَرَفَ اللَّهَ رَضِيَ بِقَضَائِهِ»(نهج البلاغه، حکمت ۲۲۷)؛ هرکس خدا را بشناسد، از قضای او راضی خواهد بود.

(۳) کاهش وابستگی به دنیا و ترک دل‌بستگی‌های دنیوی: تسلیم حقیقی در برابر خداوند، زمانی رخ می‌دهد که فرد خود را از قید و بندهای دنیوی رها کند و زندگی خود را وقف رضای الهی نماید: «إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنفُسَهُمْ»(توبه: ۱۱۱). پیامبر اکرم(ص) می‌فرماید: «الدُّنْيَا سِجْنُ الْمُؤْمِنِ وَجَنَّةُ الْكَافِرِ»(امام مسلم، ۱۴۲۷ق، حدیث ۲۹۵۶). ساده‌زیستی و توجه به آخرت، کاهش تجملات زندگی و تمرین زهد، کمک به نیازمندان و تمرین بخشش مالی، و روزه‌داری برای کاهش وابستگی به لذات دنیوی بسیار کمک‌کننده است.

در مجموع، می‌توان گفت:

- اطاعت بی‌چون‌وچرا از خداوند، اولین گام در مسیر تسلیم است.
- محبت و معرفت به خدا، فرد را برای پذیرش قضا و قدر آماده می‌کند.
- کاهش دل‌بستگی به دنیا، موجب آسان‌تر شدن مسیر تسلیم می‌شود.

کسی که به مقام تسلیم برسد، آرامش واقعی را تجربه خواهد کرد؛ زیرا دیگر هیچ نگرانی و ترسی از آینده ندارد و همه چیز را به حکمت الهی می‌سپارد.

۷. بحث و بررسی

تحلیل یافته‌ها مؤید آن است که توکل، تفویض، رضا و تسلیم مفاهیمی به‌هم‌پیوسته‌اند که محور مشترک آن‌ها توحید افعالی و اعتماد به حکمت الهی است. این مفاهیم، از یک سو، با بینش اعتقادی انسان مرتبط‌اند (درک این‌که همهٔ امور به دست خداست و او جز خیر برای بندگان نمی‌خواهد) و از سوی دیگر، با منش اخلاقی و روان‌شناختی فرد سر و کار دارند (پرورش صبر، شکر، آرامش خاطر، و رضایت). فرد مؤمنی که این مراتب را طی می‌کند، در برابر ناملایمات زندگی واکنشی متفاوت با دیگران نشان می‌دهد. او چون به خدا توکل دارد، وظیفهٔ خویش را انجام می‌دهد، اما دل به نتیجهٔ خاصی گره نمی‌زند؛ در مرحلهٔ بعد، با روحیهٔ تسلیم و رضا، روی‌دادهای ناگوار را نیز جزئی از طرح الهی برای خیر خود می‌بیند و لذا دچار اضطراب و یأس نمی‌شود. چنین فردی از منظر

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-18]
[DOI: 10.66224/erfan.17.2.128]

روان‌شناسی دینی به آرامشی دست می‌یابد که ناشی از ایمان عمیق اوست. این دقیقاً همان حالت رضا و تسلیم است که آموزه‌های اسلامی قرن‌ها بر آن تأکید کرده‌اند.

یافته‌های ما از منابع اسلامی نشان می‌دهد که رابطهٔ این مفاهیم، رابطهٔ ترتّب و تضامن است، نه تعارض. به بیان دیگر، انسان می‌تواند همزمان متوکل، مفوّض، راضی و مسلم باشد؛ زیرا این‌ها اضلاع یک چندضلعی‌اند که با هم کامل می‌شوند، اما در مقام تربیت اخلاقی و سلوک، معمولاً این حالات به تدریج در انسان تقویت می‌شوند: ابتدا فرد ایمان می‌آورد، سپس تمرین توکل می‌کند؛ توکل که ورزیده شد، نوبت به تسلیم و تفویض و در نهایت رضا می‌رسد. این دیدگاهِ پله‌ای در سخنان عرفا نیز به چشم می‌خورد؛ هرچند همه متفق‌اند که رضا قلهٔ کمال است و جز با فضل الهی نمی‌توان به آن رسید. از منظر آموزه‌های اخلاقی اسلام، این چهار فضیلت نقش اساسی در خودسازی فردی و تعامل انسان با حوادث دارند. توکل انسان را از وابستگی افراطی به اسباب ظاهری و دنیا می‌رهاند و به او می‌آموزد که ملاک موفقیت، عنایت الهی است؛ در نتیجه، فرد دچار غرور موفقیت یا ترس از شکست نمی‌شود، بلکه همه چیز را در ید قدرت خدا می‌بیند. تفویض به فرد یادآوری می‌کند که جهان تحت تدبیر خداست و بار مسئولیت نهایی از دوش بنده برداشته شده است؛ لذا اضطراب مزمن دربارهٔ آینده و حس کنترل‌گری افراطی کاهش می‌یابد. تسلیم و رضا اوج این فرایندند که به انسان یک سرمایهٔ معنوی در مواجهه با مصائب عطاء می‌کنند. کسی که دل رضامند دارد، در سختی‌ها نیز آرامش خود را حفظ می‌کند و حتی تلخی حوادث را به شیرینی رضایت الهی تبدیل می‌کند. در حوزهٔ معرفتی نیز این مفاهیم نشانگر عمق ایمان و شناخت فرد از خداوند هستند؛ هر چه معرفت انسان به صفات رحمت، حکمت و قدرت خدا افزون‌تر شود، توکل و تفویضش قوی‌تر و رضایش عمیق‌تر خواهد شد. از این رو، می‌توان گفت: سلوک اخلاقی توحیدی در اسلام، با همین چهار گام کلیدی ترسیم می‌شود. نکتهٔ مهم آن است که این مفاهیم برخلاف برداشت ناصحیح برخی، به معنای دست شستن از تلاش یا تن‌آسایی و انفعال در برابر مشکلات نیستند، بلکه تکیه‌گاهی روحی برای کوشش انسان فراهم می‌کنند، چنان‌که امام علی(ع) فرمود: «توکل بر خدا، سرمایهٔ هر ارزشی است»(نهج‌البلاغه، حکمت ۳۰۰)؛ یعنی با داشتن توکل و تفویض، انسان انگیزه و جرأت اقدام می‌یابد؛ زیرا می‌داند نتیجه به دست خداست و او بهترین سرانجام را رقم خواهد زد. بنابراین، این چهار اصل اخلاقی در کنار هم نه تنها رابطهٔ بنده و خدا را مستحکم می‌کنند، بلکه به فرد قدرت رویارویی فعالانه اما آرام‌بخش با فراز و نشیب‌های زندگی را می‌دهند.

۸. نتیجه‌گیری

به طور کلی، پژوهش حاضر نشان داد که توکل، تفویض، رضا و تسلیم اجزای یک منظومهٔ معنوی واحد در آموزه‌های اسلامی‌اند که از اعتماد آغاز می‌شود و به خشنودی محض پایان می‌یابد. قرآن کریم و تعالیم معصومان(ع) هر یک بر جنبه‌هایی از این منظومه تأکید کرده‌اند و عرفان اسلامی با نگاهی نظام‌مند آن‌ها را به عنوان مقامات و حالات سلوک تبیین نموده است. توکل بر خدا سنگ‌بنای ایمان عملی است که به مؤمن کمک می‌کند با امید و اطمینان خاطر وظایف خود را انجام دهد. تسلیم و تفویض مراحل تکامل‌یافتهٔ همین توکل هستند که در آن‌ها مؤمن جز ارادهٔ الهی نظر دیگری ندارد و تمام امور خود را به او واگذار می‌کند. مقام رضا نیز حاصل نهایی تزکیهٔ نفس و اوج قرب معنوی است که در آن بنده چنان با محبوب خود یکی می‌شود که خواستی جز خواست او ندارد. بدین ترتیب، رابطهٔ این مفاهیم، رابطهٔ علّی و معلولی و پویاست؛ هر یک زمینه‌ساز ظهور دیگری در قلب مؤمن می‌شود و مجموع آن‌ها مراتب اطمینان و ایمان را شکل می‌دهد. این تحقیق، با رویکرد تطبیقی خود، نشان داد که تأکید بر این اصول در متون دینی، دارای کارکردهای مهم اخلاقی و روان‌شناختی است که امروزه نیز کاملاً کاربردی و راهگشاست. به عبارت دیگر، آموزه‌های توکل و رضا صرفاً مفاهیمی معنوی برای زندگی اخروی نیستند، بلکه راهنمای عملی برای رسیدن به آرامش، امید، مثبت‌اندیشی و پایداری در زندگی روزمره به‌شمار می‌آیند. از یافته‌های این پژوهش می‌توان در حوزهٔ تربیت دینی بهره برد؛ به‌ویژه در آموزش اخلاق اسلامی، تأکید بر پرورش روحیهٔ توکل و رضا در کنار تلاش و مسئولیت‌پذیری، می‌تواند نسل جوان را در برابر آسیب‌های روانی، مانند اضطراب، افسردگی و یأس، مصون سازد.

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-18]

[DOI: 10.66224/erfan.17.2.128]

منابع

قرآن کریم

نهج‌البلاغه

- ابن‌عربی، محی‌الدین (۱۴۰۵ق)، *الفتوحات المکیهٔ*، تحقیق عثمان یحیی، چاپ دوم، قاهره: الهیئهٔ المصریهٔ العامهٔ للکتاب.
- ابن‌قیم جوزیه، محمد بن ابابکر (۱۴۲۵ق)، *مدارج‌السالکین بین منازل ایک نعبد و ایاک نستعین*، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- سجستانی، سلیمان بن الأشعث بن اسحاق (۱۹۶۹م)، *سنن أبی داوود*، تحقیق: محمد محیی‌الدین عبدالحمید، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- امام مسلم، مسلم بن حجاج نیشابوری (۱۴۲۷ق)، *الجامع الصحیح (صحیح مسلم)*، تحقیق: محمد فؤاد عبدالباقی، بیروت: چاپ دارالمعرفه.
- انصاری، خواجه عبدالله (۱۴۱۷ق)، *منازل‌السائرین*، تصحیح محمد خواجوی، تهران: دارالعلم.
- آریان، حسین (۱۳۸۶)، «توکل از نگاه قرآن و عرفان»، *عرفان اسلامی*، ۴(۱۲): ۱۹۰-۱۷۳.
- آل‌رسول، سوسن (۱۳۸۶)، «بررسی تطبیقی مفهوم توکل در قرآن و عرفان اسلامی»، *عرفان اسلامی*، ۴(۱۴): ۱۹۳-۱۷۵.
- ترمذی، ابوعیسی محمد بن عیسی (۱۹۸۸م)، *الجامع المختصر من السنن عن رسول الله(ص) ومعرفهٔ الصحیح والمعلول (سنن الترمذی)*. تحقیق: احمد محمد شاکر و محمد فؤاد عبدالباقی، بیروت: چاپ دارالمعرفهٔ.
- حاکم نیشابوری، ابوعبدالله محمد بن عبدالله (۱۴۱۱ق)، *المستدرک علی الصحیحین*، محقق: مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت: دارالکتب العلمیهٔ.
- خمینی، روح الله (۱۳۷۸)، *شرح چهل حدیث*، چاپ بیست و یکم، تهران: مؤسسهٔ تنظیم و نشر آثار امام خمینی(ره).
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ق)، *مفردات الفاظ القرآن*، محقق و مصحح: صفوان عدنان داوودی، بیروت: دارالقلم.
- شاذلی، أبوالحسن (۲۰۰۳م)، *السرّ الجلیل فی أسرار وخواصّ حَسْبُنا اللهُ ونِعْمَ الوکیل*، قاهره: دار زهران للنشر والتوزیع.
- شبستری، محمود (۱۳۶۸)، *گلشن راز*، تصحیح و مقدمه: صمد موحد، تهران: انتشارات طهوری.
- طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن (۱۴۱۱ق)، *رجال الطوسی* تحقیق و تصحیح: سیدمحمدصادق بحرالعلوم، قم: انتشارات مدرسه الإمام المهدی.
- طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن (۱۴۱۴ق)، *الفهرست*، تحقیق و تصحیح: سیدمحمدصادق بحرالعلوم، بیروت: دارالمفید.
- غزالی، محمد (بی‌تا)، *إحیاء علوم الدین وبهامشه تعریف الأحیاء بفضائل الإحیاء والإملاء فی إشکالات الإحیاء وعوارف المعارف* (نسخهٔ خطی)، کتابخانه دانشگاه پرینستون، نسخه شماره ۱۴۸۱.
- فقهی‌زاده، عبدالهادی؛ واعظی، محمود واعظی؛ و خطیریان، سمانه (۱۳۹۳)، «کارکردهای معنوی توکل به خدا در قرآن و روایات»، *بصیرت و تربیت اسلامی*، ۱۱(۳۰): ۱۸-۱.
- قشیری، ابوالقاسم عبد الکریم (۱۳۷۴)، *رساله قشیریه*، قم: بیدار.

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-18]

[DOI: 10.66224/erfan.17.2.128]

- کلاباذی، أبوبکر محمد بن إسحاق (۲۰۰۹م)، *التعرّف لمذهب أهل التصوّف*، تحقیق: احمد عبدالرحیم السایح و توفیق علی وهبه. قاهره: مکتبة الثقافة الدینیة.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق)، *الکافی*، محقق و مصحح: علی‌اکبر غفاری و محمد آخوندی، تهران: دارالکتب الاسلامیة.
- نجاشی، احمد بن علی (بی‌تا)، *رجال النجاشی*، محقق: سیّدموسی شبیری زنجانی، قم: مؤسسة النشر الإسلامی.
- نراقی، محمدمهدی (۱۹۶۳م)، *جامع‌السعادات*، تحقیق و تعلیق: سیّدمحمد کلانتر، مقدمة محمدرضا مظفّر، نجف: دارالنعمان للطباعة و النشر.
- هجویری، ابوالحسن علی بن عثمان (۱۳۷۵)، *کشف‌المحجوب*، محقق و مصحح: ژوکوفسکی و والنتین آلکسی یریچ، مقدمة قاسم غنی، چاپ چهارم، تهران: طهوری.
- Gulen, M. Fethullah (2010). "Tawakkul, Taslim، Tafwiz، and Thiqa (Reliance، Surrender، Commitment، and Confidence)." *The Fountain Magazine*، no. 75 Accessed at March 21، 2025 from https://fountainmagazine.com/?view=article&id=1137.
- Gulen, M. Fethullah (2011). "Rida (Resignation)." *The Fountain Magazine* (Paramus Publishing Inc.)، no. 84: Accessed at March 21، 2025 from: https://fountainmagazine.com/all-issues/2011/.
- Khalil، Atif (2014). "Contentment، Satisfaction and Good-Pleasure: Rida in Early Sufi Moral Psychology -Atif Khalil." *Studies in Religion / Sciences Religieuses* 43(3): 418–433.
- Nwyia، Paul (1970). *Exégèse coranique et langage mystique: Nouvel essai sur le lexique technique des mystiques musulmans*. Beirut: Dar el-Machreq Éditeurs.

References

The Holy Quran

Nahj al-Balagha [In Arabic]

Al-Ghazali, Muhammad (n.d.). *Ihya Ulum al-Din*, with *Ta'rif al-Ihya bi Fada'il al-Ihya* and *Al-Imla fi Ishkalat al-Ihya* and *Awarif al-Ma'arif*. Manuscript, Garrett Arabic Manuscripts, No. 1481. Princeton University Library, Princeton, USA. [In Arabic]

Al-Hakim al-Naysaburi, Abu Abdullah Muhammad ibn Abdullah (1411 AH). *Al-Mustadrak ala al-Sahihayn*. Edited by Mustafa Abd al-Qadir Ata. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya. [In Arabic]

Al-Kalabadhi, Abu Bakr Muhammad ibn Ishaq (2009). *Al-Ta'arruf li-Madhhab Ahl al-Tasawwuf*. Edited by Ahmad Abd al-Rahim al-Sayih and Tawfiq Ali Wahba. Cairo: Maktabat al-Thaqafa al-Diniyya. [In Arabic]

Al-Kulayni, Muhammad ibn Ya'qub (1407 AH). *Al-Kafi*. Edited and verified by Ali Akbar al-Ghaffari and Muhammad Akhundi. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyya. [In Arabic]

Al-Najashi, Ahmad ibn Ali (n.d.). *Rijal al-Najashi*. Edited by Sayyid Musa Shubayri Zanjani. Qom: Islamic Publication Institute. [In Arabic]

Al-Qushayri, Abu al-Qasim Abd al-Karim (1374). *Al-Risala al-Qushayriyya*. Qom: Bidar. [In Persian]

Al-Raghib al-Isfahani, al-Husayn ibn Muhammad (1412 AH). *Mufradat Alfaz al-Quran*. Edited and verified by Safwan Adnan Dawudi. Beirut: Dar al-Qalam. [In Arabic]

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-18]

[DOI: 10.66224/erfan.17.2.128]

Al-Rasul, Susan (1386). "A Comparative Study of the Concept of Tawakkul in the Quran and Islamic Mysticism." *Islamic Mysticism* 4 (14): 175–193. [In Persian]

Al-Shadhili, Abu al-Hasan (2003). *Al-Sirr al-Jalil fi Asrar wa Khawass Hasbuna Allah wa Ni'ma al-Wakil*. Cairo: Dar Zahran for Publishing and Distribution. [In Arabic]

Al-Sijistani, Sulayman ibn al-Ash'ath ibn Ishaq (1969). *Sunan Abi Dawud*. Edited by Muhammad Muhyi al-Din Abd al-Hamid. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya. [In Arabic]

Al-Tirmidhi, Abu Isa Muhammad ibn Isa (1988). *Al-Jami al-Mukhtasar min al-Sunan an Rasul Allah wa Ma'rifat al-Sahih wa al-Ma'lul (Sunan al-Tirmidhi)*. Edited by Ahmad Muhammad Shakir and Muhammad Fu'ad Abd al-Baqi. Beirut: Dar al-Ma'rifa. [In Arabic]

Al-Tusi, Abu Ja'far Muhammad ibn al-Hasan (1411 AH). *Rijal al-Tusi*. Edited and verified by Sayyid Muhammad Sadiq Bahr al-Ulum. Qom: Madrasa al-Imam al-Mahdi Publications. [In Arabic]

Al-Tusi, Abu Ja'far Muhammad ibn al-Hasan (1414 AH). *Al-Fihrist*. Edited and verified by Sayyid Muhammad Sadiq Bahr al-Ulum. Beirut: Dar al-Mufid. [In Arabic]

Ansari, Khwaja Abdullah (1417 AH). *Manazil al-Sa'irin*. Edited by Muhammad Khajavi. Tehran: Dar al-Ilm. [In Persian]

Aryan, Hossein (1386). "Tawakkul from the Perspective of the Quran and Mysticism." *Islamic Mysticism* 4 (12): 173–190. [In Persian]

Faqihizadeh, Abdolhadi, Mahmoud Va'ez Va'ezian, and Samaneh Khatirian (1393). "Spiritual Functions of Tawakkul in God in the Quran and Hadith." *Basirat va Tarbiyat-e Eslami* 11 (30): 1–18. [In Persian]

Gulen, M. Fethullah (2010). "Tawakkul, Taslim, Tafwiz, and Thiqa (Reliance, Surrender, Commitment, and Confidence)." *The Fountain Magazine*, no. 75. Accessed March 21, 2025.

Gulen, M. Fethullah (2011). "Rida (Resignation)." *The Fountain Magazine*, no. 84. Paramus Publishing Inc. Accessed March 21, 2025.

Hujwiri, Abu al-Hasan Ali ibn Uthman (1375). *Kashf al-Mahjub*. Edited and verified by Zhukovsky and Valentin Alekseevich, with an introduction by Qasim Ghani. Fourth edition. Tehran: Tahuri Publications. [In Persian]

Ibn Arabi, Muhyiddin (1405 AH). *Al-Futuhat al-Makkiyya*. Edited by Osman Yahya. Second edition. Cairo: General Egyptian Book Organization. [In Arabic]

Ibn Qayyim al-Jawziyya, Muhammad ibn Abi Bakr (1425 AH). *Madarij al-Salikin Bayna Manazil Iyyaka Na'budu wa Iyyaka Nasta'in*. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya. [In Arabic]

Khalil, Atif (2014). "Contentment, Satisfaction and Good-Pleasure: Rida in Early Sufi Moral Psychology." *Studies in Religion / Sciences Religieuses* 43 (3): 418–433.

Khomeini, Ruhollah (1378). *Sharh-e Chehel Hadith*. Twenty-first edition. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Persian]

Muslim ibn al-Hajjaj al-Naysaburi (1427 AH). *Al-Jami al-Sahih (Sahih Muslim)*. Edited by Muhammad Fu'ad Abd al-Baqi. Beirut: Dar al-Ma'rifa. [In Arabic]

Naraqi, Muhammad Mahdi (1963). *Jami al-Sa'adat*. Edited and annotated by Sayyid Muhammad Kalantar. Introduction by Muhammad Rida Muzaffar. Najaf: Dar al-Numan for Printing and Publishing. [In Arabic]

Nwyia, Paul (1970). *Exégèse coranique et langage mystique: Nouvel essai sur le lexique technique des mystiques musulmans*. Beyrouth: Dar el-Machreq Éditeurs. [In French]

Shabestari, Mahmud (1368). *Gulshan-e Raz*. Edited and introduced by Samad Movahed. Tehran: Tahuri Publications. [In Persian]

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-18]

[DOI: 10.66224/erfan.17.2.128]